

ASPECTS OF THE ROMANIAN RENAISSANCE BEYOND THE PRUT

Adriana Maria Iancu, PhD Candidate, University of Bucharest

Abstract: The conceptual map of the Romanian Enlightenment until the year 1830, shows, along with the overall picture, a necessary comparative analysis of the main Romanian historical provinces, where particular features are the interesting ones, features given by the socio-cultural context. Therefore, the present study aims at determining both the general framework of the historical events and an analysis of the main factors underlying the shaping of a cultural movement trajectory decisive for subsequent Romanian culture, but also as a particular extension of it beyond the river Prut.

Keywords: Enlightenment, comparative analysis, Moldavia, Prut, socio-cultural context.

Iluminismul reprezintă, atât la nivel european, cât și în spațiul românesc o perioadă de efervescentă socială, politică și culturală, o epocă ce își conjugă forțele în scopul luminării maselor, un fenomen de ansamblu, neînțeles fără o raportare continuă la emițător și receptor, la contextul formării și al difuzării.

Periodizarea iluminismului, mai ales în ceea ce privește provinciile românești, a făcut obiectul unei diversități a opiniilor, soldate în cele din urmă cu fixarea „sfârșitului epocii Luminilor în jurul anilor 1830, ceea ce pare să corespundă majorității exegeților (evident cu opțiuni mai rare pentru 1821 sau 1840); mai dificilă pare convenția asupra limitei de început a acestei epoci, față de care există părerea formulată, cel mai adesea în mod neexplicit, că întreg secolul ar putea fi încorporat în epoca Luminilor. Considerăm însă că majoritatea opiniilor vizează ca limită de început, cu aproximație, fie jumătatea secolului al XVIII-lea, fie anii 1770-1780 (și aici cu raportări la date concrete diferite: 1769, 1770, 1774, 1780).”¹ Cu toate acestea, este cert faptul că „epoca Luminilor încorporează, în linii generale, ultimele trei decenii ale secolului al XVIII-lea și primele trei decenii ale secolului al XIX-lea,”² ceea ce „printr-un acord aproape unanim a fost desemnată <<epoca luminilor>>.”³ În ceea ce privește periodizarea la nivelul întregii Europe, aceasta ne interesează în măsura în care devine relevantă în ceea ce privește iluminismul românesc, însă este de la sine înțeles decalajul față de Occident! Totodată, este cunoscut faptul că pe parcursul secolelor unele centre, la început de recepție, și-au schimbat polaritatea, devenind centre de emisie pentru arii de cultură, polarizate economic și politic în jurul lor; „se știe doar că în această epocă primele centre de emisie au fost Anglia și Franța. În funcție de acestea, alte arii culturale și geografice, ca

¹ Nicolae Isar, *Principatele Române în Epoca Luminilor 1770-1830. Cultura. Spiritul critic. Geneza ideii naționale*, București, Editura Universității din București, 1999, p. 6.

² *Ibidem*, p. 6. Reamintim aici semnificația acestor date: 1769 marchează nu numai eliberarea unei bune părți a teritoriului românesc, cu orașul București, în urma declanșării noului război ruso-turc, ci și eliberarea de către boierii români a primelor proiecte reformatoare; anul 1772 marchează data elaborării unora dintre cele mai importante memorii de reforme, cu ideea capitulațiilor, adresate diplomaților marilor puteri în cadrul congreselor de pace de la Focșani și București; 1774 este anul tratatului de pace de la Kuciuk-Kainargi și al hătișerifului care marchează un început de statuare a raporturilor cu puterea suzerană, odată cu începutul protectoratului rus asupra Principatelor; în sfârșit, 1776, reprezintă începutul acțiunii de tipărire a cunoscutelor Minee de la Râmnic de către episcopul Chesarie,

³ Alexandru Duțu, *Sinteză și originalitate în cultura română (1650-1848)*, București, Editura Enciclopedică Română, 1972, p. 123.

Germania, Italia, Spania, Țările de Jos, Suedia, Austria, Țările Române, Monarhia Habsburgică, Polonia, Rusia, Grecia etc. constituiau centre de recepție.”⁴

Astfel, perioada dintre Renaștere și Epoca luminilor va permite redimensionarea, polaritatea și influența pe care centrele culturale o câștigă, sau, după caz, o vor pierde. În această perioadă, Roma, Florența și Veneția, cu toate comorile lor materiale și spirituale, își pierd rolul lor de centre culturale și financiare ale Europei, locul acestora fiind luat de Paris, Londra și Amsterdam, orașe mult mai importante în cadrul noii dinamici economice europene. Vechile centre culturale din perioada Renașterii sunt înlocuite de cele ale iluminismului, îndreptându-se spre est, căci „iluminismul a trebuit să inventeze Europa de Vest și Europa de Est împreună, ca două concepte complementare, care se defineau reciproc prin opoziție și continuitate.”⁵ Despre raportarea geografică a iluminismului românesc, Vlad Georgescu afirma că „noțiunea românească a Europei nu este geografică, nu se opune altor continente. Ea are un conținut politic și de cultură și în această calitate se opune altor sfere de cultură și de organizare politică, în primul rând celei orientale.”⁶ Observăm astfel că în opinia autorului, accentul este plasat pe ideea necesității dezvoltării culturale, care, fără îndoială, este un punct de pornire, dar care necesită în mod natural o raportare la cultura Apusului, deci la cultura Europei de Vest, căci particularitățile de orice tip caracterizează spații întinse, nu societăți geografice izolate. Pornind de la ideea centrelor de emisie, în opinia lui Lary Wolff, iluminismul european parcurge un traseu orientat excusiv pe direcția cardinală Vest–Est. Criticul și istoricul literar, Paul Cornea completează această hartă mentală a difuzării luminilor, vorbind atât despre o difuzare pe orizontală, corespunzătoare a ceea ce afirma Lary Wolff, cât și una pe verticală: „difuzarea orizontală (dintr-o țară într-alta) e un domeniu privilegiat al comparatisticii, care nu încetează să tot investigheze „influențele”, „sursele” și ceea ce francezii numesc *fortune*, tradus imperfect prin „succese;” difuzarea pe verticală (dinspre păturile intelectuale spre mase), constituie, dimpotrivă un domeniu neglijat în cercetare.”⁷ Acest aspect al difuzării pe verticală a ideilor iluminismului interesează în mod special cercetarea de față, dată fiind deplasarea accentului analizei către specificul iluminismului în fiecare provincie istorică românească. Cu alte cuvinte, „condițiile difuzării, favorizează răspândirea unor anumite categorii de scrieri și face dificilă cunoașterea altor grupuri de opere,”⁸ răspândire, care la rândul ei, „depinde de structura fiecărui mediu cultural, de stadiul atins de mentalitate.”⁹ Însă, indiferent de modul în care a fost propagat iluminismul, fie pe orizontală, fie pe verticală, este cert că trebuie să existe o predispoziție a emițătorului, dar mai ales una a receptorului și că „ (...) luminisme se află în raport de echivalență

⁴ Romul Munteanu, *Literatura europeană în epoca luminilor. Iluminism, Preromantism, Sturm und Drang, Neoromantismul german*, București, Editura enciclopedică română, 1971, p. 16.

⁵ *Ibidem*, p. 21.

⁶ Vlad Georgescu, *Ideile politice și iluminismul în Principatele Române 1750-1831*, București, Editura Academiei, 1972, p. 38.

⁷ Paul Cornea, *Între „Lumini” și „luminisme” sau despre difuzarea orizontală și verticală a Luminilor*, Comunicare prezentată la cel de-al VIII-lea Congres al Asociației Internaționale de Literatură Comparată (Budapesta, 1976). Extras din *Actes du VIIIe Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée*, coord. Béla Köpeczi și György M. Vayda, Kunst und Wissen-Erich Bieber, Stuttgart, 1980, pp. 425-432. În: Paul Cornea, *Delimitări și ipoteze. Comunicări și eseuri de istorie literară și studii culturale*, București, Polirom, 2008, p. 37.

⁸ Alexandru Duțu, *Sinteză și originalitate...*, p. 124.

⁹ *Ibidem*, p. 124.

funcțională unul cu celălalt (...), păstrând un numitor comun, de natură mai de grabă omologică decât antologică; altfel spus, variantele naționale ale Luminilor se aseamănă mai mult prin *funcția* pe care o îndeplinesc decât prin *mijloacele* concrete de care se servesc.”¹⁰

În ceea ce privește iluminismul românesc și mai ales forma pe care acesta o capătă începând cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea în Moldova, iar după 1812 în spațiul situat între Prut și Nistru, reprezintă un loc de întâlnire al mai multor identități culturale, unde acesta se delectează și se redifinește pe măsura amalgamării contradicțiilor istoriei. Din această perspectivă, gândind iluminismul moldovenesc, ca o continuare firească a preceselor culturale care definesc spațiul Țării Românești, și printr-o modelare particulară față de trăsăturile celui din Banat, Transilvania și Bucovina, acesta trebuie observat și în spațiul basarabean, teritoriu istoric în cazul căruia, analiza va urmări evenimentele socio-culturale, începând cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, cu scopul reconstituirii imaginii de ansamblu și a particularităților iluminismului din această zonă

Privind de această dată iluminismul moldovenesc din perspectiva unui fenomen care se detașează de factorii externi și care se apleacă numai asupra determinantelor de ordin național, observăm că o notă distinctă a iluminismului caracteristic Moldovei „o constituie simbioza lui cu raționalismul ortodox, conlucrarea cu biserica creștină. Aceasta se datorește probabil faptului că biserica nu numai că nu a împiedicat inițiativele cărturarilor laici, dar din contră a susținut în mare măsură dezvoltarea culturii în limba poporului.”¹¹ Totuși, factorul religios, dezvăluie o implicare mult redusă în intensitate, în raport cu preocupările clericilor din Principate și mai ales din Transilvania sau chiar din Bucovina, care fundamentează dezvoltarea culturii atât bisericești cât și laice, prin activitatea tipografică și permanentele lor preocupări culturale.

În Basarabia, cultura românească s-a manifestat predilect prin intermediul bisericii, căci „preoțimea din Basarabia trecută în mare parte prin școala de la Socola constituia în vremurile clasa intelectuală a Basarabiei, avea tradițiile ei moldovenești și avea cele mai strânse legături cu poporul.”¹² Din acest punct de vedere, în Basarabia mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni¹³ a desfășurat o amplă activitate culturală românească, deși considerat un partizan al rușilor, acesta pune bazele culturii românești basarabene. Din ipostaza de mitropolit, odată stabilit în Basarabia, acesta va organiza eparhia după modelul celei moldovenești. Urmarea acestei organizări este dezvoltarea tipăriturilor în limba română, precum și dorința de a înființa la Chișinău un tipar, deoarece tipografia de la Iași nu putea asigura necesarul de carte bisericească pentru locașurile de cult de pe Nistru, precum și pentru cele din Basarabia, care primiseră inițial cărți tipărite în Austria, însă, acestea nu respectau dogmele bisericii creștine. Astfel, „cea dintâi carte bisericească tipărită în tipografia eparhială

¹⁰ Paul Cornea, *Delimitări și ipoteze...* p. 45.

¹¹ Maria Bulgaru, *Iluminismul, societatea și statul, Chișinău*, Editura Universității de Stat din Moldova, 1994, p. 16.

¹² Ștefan Ciobanu, *Cultura românească în Basarabia sub stăpânirea rusă*, Chișinău, Editura Enciclopedică Gheorghe Șincai, 1992, p. 32.

¹³ Originar din Ardeal, Gavriil Bănulescu-Bodoni, în timpul războaielor turco-ruse și al ocupației rusești de la 1806-1812 a căpătat simpatiiile rușilor, a devenit mitropolit al Kievului, mai târziu exarh al mitropoliei Moldovlahiei și după anexarea Basarabiei, mitropolit al acestei provincii până la 30 martie 1821, data morții sale. Vezi: *Ibidem*, p. 34.

din Chișinău a fost Liturghia de la 1815.”¹⁴ În 1817 tot aici se tipărește un Ciaslov. În anul următor se tipărește Psaltirea. Însă, „una dintre cele mai importante cărți care au apărut în Basarbia, a fost Mineile de la 1819,”¹⁵ care vor continua tradiția tipăriturilor în anul următor cu Rânduiala sfințirii bisericii și cu un Molitvenic. În 1819 este tipărită la Sankt-Petersburg o Biblie. Aceasta „a fost editată în traducere românească de către înaltul cleric cărturar, în colaborare cu vicarul său Dimitrie Sulima, arhimandritul Varlaam Cuza, protoiereul Petre Kunițki și o altă față bisericească, Matei Krupenski, sub epitropia Societății Biblice Rosienești.”¹⁶ Biblia tipărită mai întâi la Sankt-Petersburg, „pusă la 1819 în vânzare la Chișinău, a adus foloase neprețuite culturii românești din Basarabia.”¹⁷ Urmașul acestuia, Dimitre Sulima va continua tradiția predecesorului său prin tipărirea de cărți la Chișinău.

Dacă mișcarea culturală ardeleană a găsit motivația în luminarea poporului, în a dovedi caracterul latin al limbii române și al originii noastre latine, iar învățații din Țara Românească și Moldova vor încerca să ducă mai departe aceste idei și efervescența culturală de care au dat dovadă, între Prut și Nistru, vom observa ca până la 1800 viața culturală își schimbă ritmul – mediul cultural nu are aceeași vigoare, chiar dacă este în mare parte alcătuit din moldoveni și greci. Acest aspect ne este dovedit de articolul lui Budai-Deleanu, în care autorul surprinde, cu atent spirit critic stadiul dezvoltării acesteia.”¹⁸

Așadar, specific iluminismului din Moldova, în prima sa etapă de formare, este faptul că aici producția culturală se va canaliza în direcția traducerilor, a difuzării cunoștințelor prin toate formele posibile: „mișcarea iluministă moldovenească se impune mai puțin prin scrieri originale; oamenii de cultură de la Iași și din celelalte centre moldovene nu realizează elaborări personale care să atingă nivelul științific și erudiția Școlii Ardelene sau a problematicei istoriografilor din Țara Românească, dar, în schimb, se angajează într-o amplă activitate de traducere, care parcurge un variat registru de preocupări. Lucrări geografice, cărți de aritmetică și publicări de documente istorice se îmbină cu intensă circulație, în manuscris, cu opere literare create în pragul secolului luminilor ori în însuși acest secol, dintre care unele capătă o funcție deosebit de semnificativă întrucât se înscriu în genul de interes inestimabil

¹⁴ Ștefan Ciobanu, *op. cit.*, p. 37.

¹⁵ *Ibidem*, p. 46.

¹⁶ Ciobanu, V., *Premisele anexării Basarabiei și primii ani ai ocupației ruse (1812 - 1821)*, în Paul Cernovodeanu, Nicolae Edroiu (coordonatori). *Istoria românilor*, București, Editura Enciclopedică, vol. VI, p. 718.

¹⁷ Ștefan Ciobanu, *op. cit.*, p. 46.

¹⁸ Ioan Chindriș, Niculina Iacob, *Ioan Budai-Deleanu în mărturii antologice*, Cluj-Napoca, Editura Napoca Star, 2012, p. 503. „Valahul scrie cum de obicei vorbește, fără reguli și fără selecție; în limba aceasta nu există încă un dicționar, nici o gramatică temeinică, nici o ortografie reglementată. Literatura lui cuprinde numai două ediții ale Sfintei Scripturi, o pravilă sau colecție de legi bisericești, care se limitează la cele dintâi șapte sinoade, și celelalte cărți bisericești (care sunt numeroase); apoi câteva cronici ori istoria națiunii valahe, care pot fi considerate românești originale. Celelalte scrieri și manuscrise, traduceri din diferite limbi, sunt în număr mai mare, dar se găsesc numai la particulari, pentru că la ei încă nu este moda de a tipări cărți de folos general, ci și le copiază unii de la alții. Și, cum transcrierea este foarte costisitoare, numai cei bogați se pot bucura de ea. Pe cât am eu cunoștință, manuscrisele lor (afară de cronicile pomenite mai sus) sunt: *Iliada* și *Odiseea* lui Homer, traduse liber, *Viața lui Alexandru cel Mare*, conținând multe adaosuri fabuloase, fabulele lui Esop și viața lui, numită *Isopia*, istoria etiopicească a lui Heliodor, un roman tradus din grecește, *Telemach*, tradus din franțuzește, *Viața lui Petru cel Mare* de Voltaire, cunoscuta carte *Horologium Principum*, tradusă din latinește, o traducere a unei logici, retorici și etici, care a și apărut în tipar, apoi mai multe scrieri de valoare mai mică, traduse din diferite limbi, între care se cuprinde și o istorie universală.”¹⁸

pentru urmărirea progresului gândirii social-politice și al mentalității din societatea română.”¹⁹ Totodată, trebuie semnalat un amănunt semnificativ, pe lângă tipărirea de carte asigurată de tipografia de la Iași, dar niciodată suficientă, operele în manuscris au completat producerea de carte și iluminarea, dar nu au văzut niciodată tiparul, ceea ce a dus la dezvoltarea unor centre de copiere a acestora, înființate mai ales pe lângă mănăstiri, dar și în orașe: „patroni, susținători, traducători, copişti”²⁰ – apare în acest timp ca o pleiadă de cărturari câştigați de ideea progresului, și ansamblul datelor dezvoltate în conexiunea lor, condițiile în care o mișcare literară de orientare, în special, franceză, se suprapune cu mișcarea politică spre înlăturarea dominației străine și spre soluționarea crizei în care intrase regimul feudal.”²¹ De asemenea, tot în această perioadă vor apărea și copişti, care scriu manuscrise pentru alții, înțelegând preocuparea lor ca pe o profesie constantă, lucrând la comandă și firește contra cost ceea ce le era solicitat. Totodată, pătrunderea cărților populare traduse în literatură joacă un rol important nu numai din perspectiva faptului că au corespuns noilor necesități de ordin spiritual, ci și fiindcă ele au contribuit la îmbogățirea literaturii autohtone. De asemenea, se poate afirma că „traducerile romanelor de aventuri, cavalierești și satirice au înlesnit cunoașterea unor valoroase lucrări de circulație universală. Din acest motiv cărțile populare nu au constituit niciodată o lectură gratuită,”²² ci au avut rolul de a instrui cititorul și de a lărgi orizontul cunoașterii culturii altor popoare, de a stimula simțul creativității, dar și de a contribui la îmbogățirea limbii. Așadar, după cronicile și povestirile istorice versificate, ivirea cărților populare traduse „a creat premisele necesare pentru receptarea operelor literare culte,”²³ a căror prezență în literatura moldovenească se va face tot prin recursul la traducere sau la adaptarea textului; selecția textului se subordonează imperativelor gustului, numai că „motivul acțiunilor morale nu mai este un comandament religios sau etic, așa cum nu mai era cel raționalist în literatura occidentală.”²⁴

În egală măsură este evident, că deocamdată nu se poate vorbi de „o schimbare a conceptului de literatură și, implicit, a funcției ei; literatura rămâne încă, în primul rând, un auxiliar didactic și moral, cu scopuri educative mai mult sau mai puțin mărturisite, iar temele romanelor traduse demonstrează suficient acest fapt.”²⁵

¹⁹ Duțu, Alexandru, *Coordonate ale culturii românești în secolul al XVIII-lea (1700-1821). Studii și texte*, București, Editura Pentru Literatură, 1968, p. 216.

²⁰ *Ibidem*, p. 222. La 1786, copii de sine stătătoare ale operelor au fost făcute de copişti precum Toader Jora care scrie *Zăbava Fantasierii și Istoria Epiticească a lui Iliodor*, sau Ștefan Sfirce, care se dovedește mai interesat de literatura istorică, întrucât scrie *Letopiseșul lui Nicolae Costin* în 1784, *Cronici moldovenești* în 1786, *Povestirea Lui Tarlo* în 1786-1787 și *Cronica domniei lui Nicolae Mavrocordat* în 1791. Însă, aceștia realizau așa numitele post-pouris-uri în care un cititor, dornic să aibă la îndemână, într-un volum redus, fragmentele care i-au plăcut și pe care simte nevoia să le recitească, adună părți din mai multe opere.

²¹ *Ibidem*, p. 221.

²² *Литература дин аниї 1771-1820 ын История литературий молдовенешти де ла орижини пынэ ла 1840*, волумул I, Кишинэу, Штиинща, 1986, п. 369..

²³ *Ibidem*, p. 370.

²⁴ Mircea Anghelescu, *Preromantismul românesc. Momente și sinteze*, București, Editura Minerva, 1971, p. 93.

²⁵ *Ibidem*, pp. 93. La 1783, sub îndemnul și mai ales cu cheltuiala lui Iordache Dărmănescu, se va traduce în literatura moldovenească, *Istoria lui Alfidalis și a Zelidei* apărând lui **Vincent** Voiture, o certă dovadă a faptului că începând cu această dată, tălmăcirile cărților culte vor lua locul celor populare. Este de reținut faptul că „traducerea *Istoriei lui Alfidalis și a Zelidei* se datorește asemănării cu alte povești de circulație anterioară în țările noastre, ca *Haricleea* sau *Erotocrit*.” Din această perspectivă a adaptării textelor în proză, se poate afirma că această perioadă este dominată în Muntenia de Ioan Cantacuzino iar în Moldova de Alecu Beldiman, „autori

În privința învățământului „în 1775, în Moldova, Grigore al III-lea Ghica a dat o nouă organizare Academiei de la Iași, lărgind programul de studii și mărincl corpul profesoral.”²⁶ Ceva mai târziu, Iacov Stamati elaborează un plan de reorganizare a Academiei în care se va resimți și mai mult spiritul novator epocii. Desigur că școală românească exista în Moldova, însă la 1803, când Veniamin Costache, îi succede lui Iacov Stamati ca mitropolit al Moldovei, „pune bazele seminarului de la Socola, școală care avea să contribuie esențial la românizarea învățământului și căreia îi era dat să adăpostească ceva mai târziu activitatea câtorva profesori ardeleni;”²⁷ „înființarea seminarului avea în vedere predarea unui învățământ mai înalt în limba patriei și diminuarea influenței dascălilor greci de la Academie.”²⁸ Au existat bănuieli că ar fi avut drept model de organizare școlile de la Blaj, sau după modelul seminariilor rusești. Totodată s-a vorbit chiar de o influență a Academiei grecești, fapt susținut de asemănarea dintre programele de învățământ unde retorica și filosofia se împleteau cu istoria universală, dar mai ales cu latina, o dovadă a prezenței ideilor ardeleni: „în această ordine de idei însă s-ar putea aminti tot așa de bine și preocupările pentru limba latină înscrise în proiectul de pe vremuri al lui Iacob Stamati, proiect care oglindea și experiența unor universități germane.”²⁹ Necesitatea școlii era urgentă, iar „clerul trebuia format în limba înțeleasă de popor, și el nu mai putea fi lăsat cu instrucția elementară pe care o căpătase mai înainte în modestele școli mănăstirești”³⁰. Însă, perioada 1806-1812 va face ca seminarul să fie dezorganizat.

Important este faptul că în această perioadă, așa cum vom observa în cele ce urmează, Mitropolitul Veniamin și Asachi, ambii dornici de redeșteptarea poporului român, împreună cu Mihail Sturdza se hotărâsc ca pentru dezvoltarea învățământului să aducă profesori din Transilvania, deoarece în Moldova erau greu de găsit oameni destoinici. Mitropolitul Veniamin Costache încercase în 1815 să îl aducă la Socola ca profesor pe Ioan Budai-Deleanu, dar fără succes: „deși este pe punctul de a veni în capitala Moldovei. Nu se cunosc cu precizie motivele pentru care marele poet al Transilvaniei nu răspunde chemării ce i se adresa.”³¹

În ceea ce privește Basarabia, „la inițiativa mitropolitului Gavriil s-a înființat la Chișinău un Seminar duhovnicesc pentru educarea tinerilor clerici, care a fost inaugurat la 31 ianuarie 1813. Aici se învățau gramatica, retorica, logica, filosofia, istoria, geografia, matematica, pedagogia și teologia dogmatică. Întemeietorul instituției a stabilit ca în acest seminar limba de predare să fie cea moldovenească națională, alături de latină, rusă și greacă; facultativ se putea învăța și limbile franceză și germană.”³² Este clar faptul că profesorii predau în limba română și celelalte discipline, fapt doveditor fiind achiziționarea de cărți din Bucovina pentru predarea limbii latine și grecești.

care cunoșteau mai multe limbi străine și depășeau nivelul mediu de cultură occidentală, în special cea franceză, fie prin intermediul celei grecești, rusești, sau italiene, fie direct de la sursă.”

²⁶ Nicolae Isar, *op. cit.*, p. 13.

²⁷ Dimitrie Popovici, *op. cit.*, p. 320.

²⁸ Nicolae Isar, *op. cit.*, p. 15.

²⁹ Dimitrie Popovici, *op. cit.*, p. 320.

³⁰ Nicolae Isar, *op. cit.*, p. 16.

³¹ Dimitrie Popovici, *op. cit.*, p. 320.

³² V. Ciobanu, *op. cit.*, pp. 717-718.

Învățământul basarabean în limba națională a cunoscut înviorarea în primul deceniu după anexare, căci în urma solicitărilor mitropolitul Gavriil va deschide o școală în limba moldovenească, în localul de lângă biserica Sf. Prooroc Ilie – Seminarul duhovnicesc, care va fi mutat ulterior într-o altă casă lângă biserica Nașterii Precistii, spre nemulțumirea negustorilor, care propun construirea unei școli. Această dorință a înființării de școli moldovenești a venit și din partea unor centre mai vechi ca: Greceni, Lăpușna, Orhei și Soroca – unde existaseră astfel de școli. Însă, autoritățile rusești nu erau interesate de acest lucru, preferând construirea unor școli noi care să aibă predare în limba rusă. „Astfel, în 1819 s-a hotărât deschiderea unor lăcașuri de ciclu primar la Hotin și Cetatea Albă, așa cum protoiereul Lonciovski a aprobat întemeierea școlii de la Briceni; pentru învățarea mai lesnicioasă a limbii ruse de către școlari era tiprită în 1819 o *Scurtă ruscă gramatică, cu tălmăcire în limba moldovenească*.”³³ Ulterior va fi adoptată gramatica lui Lomonosov care slujea și cursanților de la Seminarul duhovnicesc. Este important de reținut faptul că „toate eforturile autorităților țariste de a impune în această perioadă rusificarea populației prin școli s-au dovedit zadarnice. La 1816, boierii solicită deschiderea pe lângă Seminarul din Chișinău a „pensionatului nobilimei”³⁴ cu scopul de a pregăti funcționari care să cunoască atât limba română, cât și pe cea rusă, însă acesta va fi închis la 1831. Mai târziu, la 1828 s-au înființat școlile ținutale, care aveau trei clase gimnaziale, pentru prima dată la Chișinău, iar apoi la Bălți, Bender, Cetatea-Albă, Ismail și Hotin, unde se predă și limba română.

Învățământul primar, de bază a rămas în limba națională,³⁵ chiar și școlile denumite lancasteriene pentru învățământul reciproc, introduse în Basarabia în februarie 1814 și-au desfășurat procesul didactic în românește și numai voluntar în limba rusă. La fel se petrecea și cu ritualul bisericesc, care se desfășura tot în limba română. Deci, în primii ani ai ocupației ruse în Basarabia, în pofida încercărilor rușilor de deznaționalizare de a-i asimila pe localnici, conștiința națională aromânilor nu a încetat, ei păstrându-și limba, tradițiile și obiceiurile specifice Moldovei. Despre acest fapt se consideră că „ar fi o mare greșală, dacă s-ar crede că rușii cu tot meșteșugul și toate eforturile lor de a înăbuși mișcarea culturală care se începuse în Basarabia, au reușit în această privință; viața culturală a trebuit în mod firesc să continue și n-a putut să se întrerupă în mod brusc. Tradiția culturală este una dintre cele mai puternice și prin urmare, greșesc acei care cred că orișice popor poate fi deznaționalizat, asimilat.”³⁶ Înființarea acestor școli dovedește mai ales faptul că cel puțin în primele decenii ale secolului al XIX-lea, Basarabia nu s-a dezis, fie din neputință, fie din dorință, de limba română, încercând să păstreze măcar în acest mod o parte a culturii românești, până atunci cultură națională.

Așadar, „iluminismul din Moldova este stăpânit de ideea difuzării cunoștințelor prin toate formele posibile. Specific rămâne faptul că emanciparea se petrecea acum preponderent prin carte, traducere sau compilație, imitație a manualelor, a lucrărilor autorilor din Occident, într-un cuvânt prin modernizarea învățământului.”³⁷ În această perioadă, iluminarea este

³³ *Ibidem*, p. 719.

³⁴ Ștefan Ciobanu, *op. cit.*, p. 132.

³⁵ *Ibidem*, p. 719.

³⁶ *Ibidem*, p. 31. „Rușii au reușit mai mult la popoarele de o credință cu ei; polonezii, de exemplu, popor slav, înrudit cu acel rus, și-au păstrat naționalitatea și cultura mulțumită faptului că ei au fost catolici.”

³⁷ Maria Bulgaru, *Esența și particularitățile iluminismului în Moldova, în Din istoria gândirii filosofice. Epoca modernă și contemporană*, partea a II-a, Chișinău, 1999., p. 60.

susținută atât de cărturarii greci, dar și de moldoveni, dintre care amintim pe Iacov Stamate, Matei Milo, Ioan Cantacuzino și Mihail Strelbițchi.

Dincolo de toate aceste strădanii, „revoluția fanarioților va izgoni dascălii ardeleni, afară de Vasile Fabian, care a rămas în Moldova”³⁸ ceea ce va face ca spiritul național să înceapă a se manifesta din nou, odată cu înființarea Academiei Mihăilene la 1832.

În concluzie, analizând fenomenele geopolitice caracteristice secolului al XVIII-lea, și primei jumătăți a secolului al XIX-lea, de asemenea, urmărind corespondența lui Ioan Budai-Deleanu, putem afirma că iluminismul care s-a manifestat în Basarabia, nu se poate desprinde de iluminismul românesc, chiar dacă unele elemente îl particularizează. Argumentul care stă la baza acestei afirmații are în vedere, pe de-o parte acea mișcare de la Vest la Est, a iluminismului european dezbătută atât de cercetătorii străini, cât și de cei români, iar pe de altă parte, continuitatea culturală în spațiul Moldovei, chiar dacă o parte a sa fusese anexată de Rusia. Așa cum am observat, iluminismul din Principate și din Moldova necesită o perioadă de prefacere culturală, care începe odată cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, și care slăbește în intensitate, abia după 1830, reminiscențe ale sale, prelungindu-se și după această dată, pe când iluminismul din spațiul basarabean se confruntă cu influențele rusești și franțuzești, și în primele decenii ale secolului al XIX-lea, iar aceste influențe sunt cele care îl particularizează și îl definesc.

Ceea ce îl diferențiază, este o intensitate scăzută, lipsa unei efervescențe, pe care nu am întâlnit-o în spațiul transilvănean mai ales, dar și în cel din Principate. Din acest punct de vedere iluminismul basarabean poate fi considerat, în anumite privințe, ca un ecou al iluminismului românesc peste Prut.

Petre V. Haneș afirmă în acest sens că: „încă de la 1812, de când Basarabia a fost răpită Moldovei, literatura românească de acolo a început să-și piardă din valoare. Aceasta din două pricini: literatura rămânea din ce în ce mai izolată, nu se mai putea hrăni din trunchiul comun al literaturii românești; tineretul învăța la școli rusești, venea în contact mai strâns cu literatura rusească și mai slab cu cea românească. Cu cât despărțirea dintre Moldova de dincolo de Prut și dintre cea de dincoace se întărea mai mult, cu atât și literatura românească basarabeană da înapoi.”³⁹

Așadar, iluminismul românesc s-a dezvoltat pe fundamentul izvoarelor românești, dar alături de acest fond au circulat numeroase idei europene de factură iluministă, „care au exercitat o influență modelatoare asupra fondului românesc punându-i la îndemână instrumentele cu ajutorul cărora să se poată mai întâi regăsi pe el însuși, dezangaja de valorile orientale, străine, impuse de dominația turcă și fanariotă, iar apoi orienta spre structurile sociale și politice europene, firești lui.”⁴⁰

Iată că, odată cu ivirea și dezvoltarea iluminismului românesc cu toate particularitățile care definesc fiecare spațiu românesc în parte, „dincolo de spectacolul contrastelor,

³⁸ Marin Popescu-Spineni, *Instituții de înaltă cultură. Învățământul superior: Muntenia: 1679-1930, Moldova: 1562-1930, Ardeal 1581-1930, Bucovina 1849-1930, Vălenii de Munte*, Editura Datina Românească, 1932, p. 87.

³⁹ Petre V. Haneș, *Scriitori basarabeni 1850-1940*, București, Editura Casei Școalelor, 1942, p.5.

⁴⁰ Vlad Georgescu, *op. cit.*, p 179.

descoperim fața dublă a societății românești de la 1800, care nu privește pur și simplu spre Occident, după cum nu-și întoarce cu totul ochii de la Orient.”⁴¹

Ceea ce este și mai interesant în tot acest amalgam și eclecticism al surselor și filierelor este tocmai acomodarea tuturor acestora, într-o împletire organică ce nu a lăsat vreodată sentimentul scindării, al vreunei polarizări, ci a dezvăluit „o cale proprie a iluminismului românesc, îngemănând principiul continuării tradiției cu preluarea ideilor iluminismului european într-o sinteză originală.”⁴²

Bibliografie:

- Anghelescu, Mircea, *Preromantismul românesc (până la 1840)*, București, Editura Minerva, 1971.
- Bulgaru, Maria, *Din istoria gândirii filosofice. Epoca modernă și contemporană*, partea a II-a, Chișinău, 1999..
- Ciobanu, Ștefan, *Cultura românească în Basarabia sub stăpânirea rusă*, Chișinău, Editura Enciclopedică Gheorghe Șincai, 1992.
- Ciobanu, V., *Premisele anexării Basarabiei și primii ani ai ocupației ruse (1812 - 1821)*, în Paul Cernovodeanu, Nicolae Edroiu (coordonatori). *Istoria românilor*, București, Editura Enciclopedică, vol. VI,
- Cornea, Paul, *Delimitări și ipoteze. Comunicări și eseuri de istorie literară și studii culturale*, București, Polirom, 2008.
- Duțu, Alexandru, *Coordonate ale culturii românești în secolul al XVIII-lea (1700-1821). Studii și texte*, București, Editura Pentru Literatură, 1968
- Duțu, Alexandru, *Sinteză și originalitate în cultura română (1650-1848)*, București, Editura Enciclopedică Română, 1972.
- Georgescu, Vlad, *Ideile politice și iluminismul în Principatele Române 1750-1831*, București, Editura Academiei, 1972.
- Haneș, V. Petre, *Scriitori basarabeni 1850-1940*, București, Editura Casei Școalelor, 1942.
- Chindriș, Ioan, Iacob, Niculina, *Ioan Budai-Deleanu în mărturii antologice*, Cluj-Napoca, Editura Napoca Star, 2012.
- Isar, Nicolae, *Principatele Române în Epoca Luminilor 1770-1830. Cultura. Spiritul critic. Geneza ideii naționale*, București, Editura Universității din București, 1999.
- Литература дин аний 1771-1820 ын История литературий молдовенешти де ла орижини пынэ ла 1840, волумул I, Кишинэу, Штиинца, 1986.
- Manolescu, Nicolae, *Istoria literaturii române. 5 secole de literatură*, Pitești, Editura Paralela 45, 2008.
- Munteanu, Romul, *Literatura europeană în epoca luminilor. Iluminism, Preromantism, Sturm und Drang, Neoromantismul german*, București, Editura enciclopedică română, 1971.

⁴¹ Nicolae Manolescu, *Istoria literaturii române. 5 secole de literatură*, Pitești, Editura Paralela 45, 2008, p. 92.

⁴² Mircea Anghelescu, *Preromantismul românesc (până la 1840)*, București, Editura Minerva, 1971, p. 40.

Popescu-Spineni, Marin, *Instituții de înaltă cultură. Învățământul superior: Muntenia: 1679-930, Moldova: 1562-1930, Ardeal 1581-1930, Bucovina 1849-1930, Vălenii de Munte*, Editura Datina Românească, 1932

Popovici, Dimitrie, *Studii literare. Literatura română în epoca „Luminilor”*, Cluj, Editura Dacia, 1972, ediție îngrijită și note de I. Em Petrescu.